

http://dx.doi.org/10.12775/SiMDzKTiR_T3.2020.017

Klaudia Rajmann

Wydział Sztuk Pięknych UMK, Toruń

Typologia dekoracji osiemnastowiecznych polichromowanych stropów w toruńskich kamienicach mieszczańskich*

W ubiegłym wieku, począwszy od lat 60., przeprowadzono na terenie toruńskiej Starówki liczne prace konserwatorskie przy zabytkowych kamienicach, którym towarzyszyły profesjonalne badania oraz ich dokumentacja. Spod warstw pobiół, tynków, wtórnych podwieszanych stropów i podsiębitek odkrywano barwne dekoracje malarskie. Mimo różnego stopnia zachowania wewnątrz domów mieszczańskich sytuacja ekonomiczno-gospodarcza miasta sprzyjała ich przetrwaniu do naszych czasów. Ze względu na liczbę zachowanych w Toruniu polichromowanych stropów, od zdobień XV-wiecznych po dekoracje szablonowe z początku XX wieku, prowadzone przez autorkę badania ograniczyły się do polichromii późnonowoczesnych, pochodzących głównie z XVIII stulecia¹.

O ile w dotychczasowych badaniach prześledzone zostały programy ikonograficzne, a dla poszczególnych stropów zanalizowano ich konstrukcję, nie dokonano jak dotąd próby uporządkowania i systematyki tej licznej grupy zabytków. W wielu przypadkach problematyczne jest datowanie polichromii opierające się na fazach rozbudowy i przemian danej kamienicy, bądź określane w przybli-

* Artykuł oparto na badaniach prowadzonych podczas studiów doktoranckich w zakresie konserwacji i restauracji dzieł sztuki na Wydziale Sztuk Pięknych UMK w Toruniu oraz na rozprawie doktorskiej pt. Technika i technologia dekoracji malarskich występujących na drewnianych XVIII-wiecznych stropach pochodzących z toruńskich kamienic mieszczańskich, przygotowanej pod kierunkiem prof. dr hab. Elżbiety Basiul, [mps], Toruń (dostęp: archiwum Katedry Technologii i Techniki Sztuk Plastycznych WSZP UMK w Toruniu).

¹ W badaniach wzięto pod uwagę także stropy datowane na k. XVII oraz na pocz. XVIII w., głównie ze względu na ich niepewny czas datowania.

żeniu przez konserwatorów na podstawie występującej ornamentyki. Kolejnym istotnym problemem w rozpoznaniu tego dziedzictwa jest atrybucja dekoracji – odpowiedź na pytanie czy wykonywały je miejscowe warsztaty malarskie, czy też artyści zamiejscowi zatrudniani przez bogatych mieszczan. Tylko pojedyncze stropy są sygnowane (np. zespół stropów z domu przy ul. Szerokiej 16, podpisany „F. W. Sidaw Pinxit”² wraz z datą powstania „1747”), bądź z przekazów archiwalnych znany jest ich wykonawca (jak w przypadku stropów w wnętrzu Ratusza Staromiejskiego, gdzie dekoracje w latach 1733–1735 wykonywał miejscowy malarz Christian Ernst Ulrich³). Różnorodność kompozycyjna i stylistyczna polichromii toruńskich stropów datowanych na XVIII wiek daje możliwość prześledzenia występującej na nich ornamentyki, a także ewolucji wykorzystywanych wzorów oraz form mających swe źródło we wzornikach europejskich. Nie określono jednak jak dotąd proveniencji stosowanych w Toruniu wzorników – zwłaszcza po wieku XVII. Niejasny jest także sposób ich wykorzystania. Otwarta pozostaje kwestia czy toruńscy malarze powielali popularne w baroku i rokoko wzory, czy jedynie inspirowali się nimi, adaptując do swoich potrzeb i zachowując swobodę projektową. W ramach realizowanego projektu zostały podjęte zaniedbane dotychczas badania nad miejscowymi warsztatami malarskimi działającymi w XVIII-wiecznym Toruniu, jako potencjalnymi głównymi wykonawcami polichromii we wnętrzach domostw zamożnych obywateli.

² W dotychczasowej literaturze jako autora dekoracji stropu w kamienicy przy ul. Szerokiej 16 podawano Efraima Sydowa. Taki zapis nazwiska pojawia się u Krystyny KALINOWSKIEJ, *Malowane stropy w kamienicach Torunia XVI–XVIII w.*, Warszawa 1995 (dalej cyt.: KALINOWSKA 1995), s. 75. W historii obiektu opracowanej przez A. Bystróż-Kwiatkowską nazwisko zostało odczytane inaczej: „F.W. Sidow pinxit 1747”, por. Anna BYSTRÓŻ-KWIATKOWSKA, Skrócona historia obiektu wraz z programem konserwatorskim, dot. wniosku inwestora o dofinansowanie z budżetu na mocy ustawy o ochronie dóbr kultury, Stropy polichromowane w budynku przy ul. Szerokiej 16 w Toruniu, [mps], Toruń 1991 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 2353), s. 7. Dzięki lekcji sygnatury jako „F. W. Sidaw”, autorce niniejszego artykułu udało się inaczej zidentyfikować artystę; był nim najpewniej Ferdinand Wilhelm Sidaw (Sydau, Sydow) – malarz z Mitawy, ur. 1721, zm. 19 IV 1770, syn Christiana Sidaw; por. *Sidaw Ferdinand Wilhelm*, hasło [w:] *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart Begründet von Ulrich Thieme und Felix Becker*, Bd. 30, Hg. Hans Vollmer, Leipzig 1936, s. 589 (dalej cyt.: THB 1936); Wilhelm NEUMANN, *Sidaw (Sydow), Ferdinand Wilhelm*, hasło [w:] *Lexikon baltischer Künstler*, Riga 1908 (http://personen.digitale-sammlungen.de/baltlex/Band_bsb00000354.html, dostęp: 28 III 2018), a także nota dotycząca syna malarza: *Sideau (Sydow), Frederic George*, hasło [w:] *Svensktkonstnärlexikon*, V. 5, red. Knut ANDERSSON, Malmö 1967, s. 131.

³ I ten autor polichromii stropów początkowo w literaturze funkcjonował pod innym nazwiskiem, identyfikowany jako Antoni Ulbricht, por. Eugeniusz GAŚTOROWSKI, *Ratusz w Toruniu*, Warszawa 1970, s. 38; KALINOWSKA 1995, s. 99. Wątpliwości związane z autorstwem polichromii stropów w Ratuszu Staromiejskim wyjaśniają Anna MOSINGIEWICZ i Emanuel OKOŃ, *O obrazach, skrzyńce cechowej i „sztukach towarzyskich”. Uwagi o kształceniu artystycznym w Toruniu i Gdańsku na marginesie działalności Christiana Ernsta Ulricha, osiemnastowiecznego malarza w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, 75, 2010, z. 1 (dalej cyt.: MOSINGIEWICZ / OKOŃ 2010), s. 37.

Stan badań

Pionierską pracą w dziedzinie badań nad malowanymi stropami w Polsce jest publikacja Barbary Wolf-Łozińskiej *Malowidła stropów polskich 1. poł. XVI wieku. Dekoracje roślinne i kasetonowe* z 1971 roku⁴. Autorka opracowała typologię dekoracji stropów sakralnych, opisując ich programy formalne i treściowe. Wskazała także dwa główne typy kompozycji stropów – opartą na motywie *Drzewa Życia* dekorację roślinną, symbolizującą umownie rajski ogród oraz typ kasetonowy, z rozetami, które są odzwierciedleniem kosmicznego nieba. Z tych dwóch źródeł kompozycyjnych wywodzą się jej zdaniem późniejsze dekoracje stropów, także świeckich, wzrost popularności których przypadł na drugą połowę XVI wieku, co umożliwić miał rozwój drukarstwa i łatwiejszy dostęp do wzorników. Systematyką konstrukcji stropowych w Polsce po Jerzym Fryczu i jego publikacji *Stropy w kamienicach mieszczańskich w Polsce* z 1966 roku⁵ zajął się natomiast Jan Tajchman. W 1987 roku wydał on (poszerzoną w 1989 r.) pracę opisującą konstrukcje stropów⁶, a także wyjaśniającą terminologię związaną z tą częścią architektury. Jest to ogromne dzieło, nie tylko porządkujące rodzaje konstrukcji stropowych, ale także prezentujące ich rozwój oraz przykłady obecne na terenie Polski.

Najstarszy artykuł dotyczący stropów w Toruniu to krótki opis Bernharda Schmidta⁷ z 1909 roku, poświęcony dwóm nieistniejącym już stropom w domu przy Rynku Staromiejskim 22 odnalezionym przez niemiecką służbę konserwatorską. Jeden z nich na podstawie opisu oraz zachowanego zdjęcia wydatowany został ok. 1700 roku. Najważniejszą pozycją dla niniejszego opracowania, dotyczącą polichromii na stropach toruńskich kamienic, jest monografia Krystyny Kalinowskiej⁸. W roku wydania książki (1995) autorka pisała o blisko czterdziestu znanych stropach w kamienicach toruńskich, podejmując próbę ich uporządkowania oraz wskazania źródeł inspiracji artystycznych. Kalinowska, jako jedna z pierwszych (obok Wolf-Łozińskiej) zestawiała stan badań nad polichro-

⁴ Barbara WOLF-ŁOZIŃSKA, *Malowidła stropów polskich 1. poł. XVI wieku. Dekoracje roślinne i kasetonowe*, Warszawa 1971.

⁵ Jerzy FRYCZ, *Stropy w kamienicach mieszczańskich w Polsce*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, 1, 1966, s. 169–199.

⁶ Jan TAJCHMAN, *Stropy drewniane w Polsce*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 32, 1987, z. 2–3 oraz TENŻE, *Stropy drewniane w Polsce. Propozycja systematyki*, („Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Studia i Materiały” 4), Warszawa 1989.

⁷ Bernhard SCHMIDT, *Ein Thorner Bürgerhaus*, „Mitteilungen des Copernicus-Vereins”, 17, 1909, s. 63–71.

⁸ KALINOWSKA 1995. Praca ta obroniona została jako rozprawa doktorska na Wydziale Sztuk Pięknych UMK w roku 1984 i uzupełniona w 1993 r. o najnowsze ówczesne odkrycia – stropy w kamienicy przy ul. Szerokiej 16.

miami na stropach wnętrz świeckich w Polsce i w krajach sąsiednich, nakreśliła tło kulturowe dla Torunia na przełomie XVI i XVII wieku, a także przybliżyła zagadnienia związane z kamienicą mieszczańską Torunia. Podkreśliła także rolę wzorników graficznych w zdobieniu wnętrz, odnajdując wzorce w ornamentyce dla stropów XVI- i XVII-wiecznych, wskazując na grafiki m.in. Teodora de Bry, Virgila Solisa czy Petera Flötnera. Słusznie zauważyła, że „tak jak konstrukcja stropów miała wpływ na ich kompozycję, tak z kolei zastosowana technika determinowała opracowanie malarskie”⁹. W zasadniczej części opracowania wyróżniła określone typy ornamentów spotykanych na toruńskich stropach oraz dokonała charakterystyki dekoracji stropowych w trzech głównych fazach stylowych: gotyku, późnym renesansie w jego manierystycznej odmianie i w baroku. Przedstawiła też toruńskie stropy na tle innych zabytków tego typu w Polsce i zagranicą. Jej opracowanie jest pierwszą i do dziś jedyną pozycją w całości poświęconą dekoracji malarskiej występującej na stropach w Toruniu.

W ostatnich latach stan badań poszerzyły publikacje dotyczące nowo odkrywanych dekoracji stropów w Toruniu: Joanny Kucharzewskiej (*Mostowa 14 – Pałac Fengerów*¹⁰) i Anny Bystron-Kwiatkowskiej¹¹, która w swojej wieloletniej pracy badawczo-konserwatorskiej zgromadziła szeroki materiał fotograficzny¹². O polichromowanych stropach wspominała także Ewelina Nawrocka (*Rynek Staromiejski 20*)¹³. Stan badań uzupełniają niepublikowane opracowania i dokumentacje towarzyszące pracom konserwatorskim. Kilka starszych dokumentacji dotyczących kamienicy przy ul. Kopernika 15 (1971¹⁴, 1973)¹⁵ znajduje się w archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa (Toruń, ul. Rabiańska 21). Ze zbiorów Archiwum Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków w To-

⁹ TAMŻE, s. 36.

¹⁰ Joanna KUCHARZEWSKA, *Pałac Fengerów przy ul. Mostowej w Toruniu w świetle nowych badań zabytkoznawczo-konserwatorskich*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, red. Juliusz RACZKOWSKI, („Studia i Materiały z Dziedzictwa Kulturowego Torunia i Regionu” 1), Toruń 2013 (dalej cyt.: *STARE I NOWE DZIEDZICTWO TORUNIA 2013*), s. 176–190. Ta sama autorka zaprezentowała również wyniki badań stropu z kamienicy przy ul. Piekary 29: Joanna KUCHARZEWSKA, Wyniki badań prowadzonych w kamienicy przy ul. Piekary 29 w Toruniu, referat prezentowany na konferencji *Stare i nowe dziedzictwo Torunia, Bydgoszczy i regionu*, Toruń 2015 (z omówieniem znajdujących się w kamienicy późnoosiemnastowiecznych polichromii datowanych na 1787 r.).

¹¹ Anna BYSTRON-KWIATKOWSKA, *Malarski wystrój wnętrza kamienicy przy Rynku Staromiejskim 20 w Toruniu*, [w:] *STARE I NOWE DZIEDZICTWO TORUNIA 2013*, s. 160–167.

¹² Dzięki przychylności autorki został on w całości udostępniony mi na potrzeby niniejszych badań, za co bardzo serdecznie dziękuję.

¹³ Ewelina NAWROCKA, *Kamienica przy Rynku Staromiejskim 20 w Toruniu. Analiza zabytkoznawcza budynku*, [w:] *STARE I NOWE DZIEDZICTWO TORUNIA 2013*, s. 143–159.

¹⁴ Leopold BLISKOWSKI, Dokumentacja konserwatorska, Deski wsuwkowe stropu wysokiej Sieni z kamienicy przy ul. Kopernika 15, [mps], Toruń 1971 (dostęp: Archiwum NID w Toruniu, Depozyt AP w Toruniu, sygn. 1073).

¹⁵ Zbigniew NAWROCKI i in., Toruń ul. Kopernika 15. Dokumentacja konserwatorska z prac budowlano-konserwatorskich za okres 5.XII.1970–30.XII.1972 r., [mps], Toruń 1973/1974 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 2855).

runiu wśród dokumentacji z lat 60.–80. i pocz. 90. ubiegłego stulecia należy wymienić m.in. opracowania dotyczące Ratusza Staromiejskiego (1961)¹⁶ oraz kamienic przy ulicach: Żeglarskiej 7 (1970)¹⁷, Kopernika 15 (1972)¹⁸ i Świętego Ducha 11 (1974)¹⁹ – stropy obecnie zasłonięte, Szerokiej 34 (1984)²⁰ i Królowej Jadwigi 8 (1986)²¹ oraz Szerokiej 16 (1991)²². Dokumentacje prac prowadzonych od lat 90. XX wieku znajdują się w Archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków. Są to opracowania badań architektonicznych kamienic przy ulicach: Mostowej 40 (1978)²³, Szerokiej 16 (1991)²⁴, Szerokiej 22 (1999)²⁵, Żeglarskiej 7 (2005)²⁶, Panny Marii 9 (2006)²⁷, Mostowej 14 (2010)²⁸, Piekary 29 (2014)²⁹;

¹⁶ BRAK AUTORA, Dokumentacja historyczna i konserwatorska stropu drewnianego podwieszono-ego w 1961 r. w Wielkiej Sali Ratusza Staromiejskiego w Toruniu, [mps], Toruń 1961 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 194).

¹⁷ M. Kwiatkowska, Dokumentacja konserwatorska, Toruń, Kamienica mieszczańska, ul. Żeglarska 7, Strop polichromowany w wysokiej sieni, parter, trakt przedni, PKZ Oddział w Toruniu, [mps], Toruń 1970 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 1066).

¹⁸ Leopold BLISKOWSKI, K. SZCZEPAŃSKI, Dokumentacja konserwatorska, Toruń, Strop polichromowany w kamienicy przy ul. Kopernika 15, [mps], Toruń 1972 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 421).

¹⁹ Leopold BLISKOWSKI, Dokumentacja konserwatorska, Toruń, Stropy z parteru kamienicy przy ul. Św. Ducha 11, [mps], Toruń 1974 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 1015).

²⁰ Danuta KRAKOWIECKA-GÓRECKA, Dokumentacja wsuwek stropu polichromowanego z parteru w trakcie przednim kamienicy przy ul. Szerokiej 34 w Toruniu, cz. I, [mps], Toruń 1984 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 322/5).

²¹ Danuta KRAKOWIECKA-GÓRECKA, Dokumentacja konserwatorska stropu z kamienicy przy ul. Królowej Jadwigi 8, [mps], Toruń 1986 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 2006).

²² Anna BYSTROŃ-KWIATKOWSKA, Dokumentacja konserwatorska dot. programu i postępowania konserwatorskiego wraz z kosztorysem wstępnym, Stropy polichromowane w budynku przy ul. Szerokiej 16 w Toruniu, [mps], Toruń 1991 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 4307).

²³ [J.] FILIPSKA, Zbigniew NAWROCKI, Kamienica przy ul. Mostowej nr 40. Badania architektoniczne budynku po pożarze, Toruń, [mps], 1978 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 20862).

²⁴ Zbigniew NAWROCKI, [S.] JAROSZ, Kamienica przy ul. Szerokiej 16. Badania architektoniczne, Przedsiębiorstwo Badań i Konserwacji Zabytków „Renbud” Sp. z o. o., Toruń 1991 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 318).

²⁵ Ewelina NAWROCKA, Badania architektoniczne i wstępne wnioski konserwatorskie do kamienicy przy ul. Szerokiej 22 / Podmurnej 59, [mps], Toruń 1999 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 1884):

²⁶ Zbigniew NAWROCKI, Katarzyna DANIEL, Toruń, Kamienica przy ul. Żeglarskiej 7. Badania architektoniczne do potrzeb prac renowacyjno-konserwatorskich, [mps], Toruń 2005 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 2999).

²⁷ Zbigniew NAWROCKI, Katarzyna DANIEL, Toruń, kamienica przy ul. Panny Marii 9, Badania historyczne architektury do potrzeb prac renowacyjno-konserwatorskich, [mps], Toruń 2006 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 3542).

²⁸ Joanna KUCHARZEWSKA, Piotr DĄBROWSKI, Dokumentacja konserwatorska, Badania architektoniczne i konserwatorskie w Pałacu Fengerów przy ul. Mostowej 14 w Toruniu, [mps], Toruń 2010, t. 1 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 4371/1).

²⁹ Joanna KUCHARZEWSKA, Elżbieta ROGOZIŃSKA, Dokumentacja konserwatorska, Badania architektoniczne kamienicy przy ul. Piekary 29 w Toruniu, [mps], Toruń 2014 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 6497).

ekspertyzy oraz analizy zabytkoznawcze domów pod adresami: Łazienna 22 (1993)³⁰, Rynek Staromiejski 20 (2011)³¹, Żeglarska 21 (2012)³², Żeglarska 22 (2014)³³. Osobnej uwagi wymagają dokumentacje badań na obecność polichromii w kamienicach przy ulicach: Łaziennej 22 (1995)³⁴, Żeglarskiej 2 (2003)³⁵, Żeglarskiej 7 (2005)³⁶, Mostowej 34 (2006 i 2013)³⁷, Żeglarskiej 21 (2013)³⁸ i Żeglarskiej 22 (2014)³⁹; a także liczne dokumentacje powykonawcze z realizacji prac konserwatorskich i restauratorskich poszczególnych stropów w domach przy Rynku Nowomiejskim 16 (1996)⁴⁰, przy ulicach: Łaziennej 22 (1999)⁴¹,

³⁰ Marek GZYŁO, Ekspertyza konserwatorska kamienicy przy ulicy Łaziennej nr 26 w Toruniu wykonana na zlecenie właściciela – p. Tadeusza Kwiatkowskiego, Badania terenowe, [mps], Toruń 1993 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 438).

³¹ Aleksander KONIECZNY, Ekspertyza dendrochronologiczna, Toruń, Kamienica Rynek Staromiejski 20, [mps], Toruń 2011 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 4489).

³² Ewelina NAWROCKA, Kamienica przy ul. Żeglarskiej 21 w Toruniu, Analiza zabytkoznawcza części pd. parteru, [mps], Toruń 2012 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 6319).

³³ Ewelina NAWROCKA, Dokumentacja konserwatorska wykonana na zlecenie właściciela budynku: Mariana Lipińskiego, Kamienica przy ul. Żeglarskiej 22 w Toruniu. Analiza zabytkoznawcza analiza budynku, [mps], Toruń 2014 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 6697).

³⁴ Anna BYSTRON-KWIATKOWSKA, Prace badawcze nad malarskim wystrojem kamienicy i oficyny położonych przy ul. Łaziennej 22 w Toruniu, [mps], Toruń 1995 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu).

³⁵ Elżbieta ROGOZIŃSKA, Kamienica przy ul. Żeglarskiej nr 2 w Toruniu, Stropy polichromowane. Badania na obecność polichromii. Dokumentacja badań konserwatorskich na zlecenie Miejskiego Konserwatora Zabytków, [mps], Toruń 2003 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 2771).

³⁶ Zbiniew NAWROCKI, Katarzyna DANIEL, Toruń, Kamienica przy ul. Żeglarskiej 7. Badania architektoniczne do potrzeb prac renowacyjno-konserwatorskich, [mps], Toruń 2005 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 2999).

³⁷ Elżbieta Rogozińska, Dokumentacja konserwatorska. Badania na obecność polichromii na parterze kamienicy przy ul. Mostowej 34 w Toruniu, [mps], Toruń 2006 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 3103) oraz Joanna KUCHARZEWSKA, Dokumentacja konserwatorska. Rozwarstwienia chronologiczne parteru wraz z badaniami na obecność polichromii, [mps], Toruń 2006 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 3104), por. także: Anna BYSTRON-KWIATKOWSKA, Stanisław SOCHA-BYSTRON, Badania malarskiego wystroju wnętrza kamienicy przy ul. Mostowej 34 / Podmurnej 33 w Toruniu. Dokumentacja konserwatorska, [mps], Toruń 2013 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 6411).

³⁸ Luiza MILEWSKA, Odkrywki sondażowe na występowanie polichromii na suficie oraz podłodze w kamienicy, Toruń ul. Żeglarska 21, [mps], Toruń 2012 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 6129).

³⁹ Elżbieta Rogozińska, Dokumentacja badań na obecność pierwotnego opracowania malarskiego w kamienicy przy ul. Żeglarskiej 22 w Toruniu, [mps], Toruń 2014 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 6698).

⁴⁰ Justyna OLSZEWSKA-ŚWIETLIK, Dokumentacja konserwatorska stropu w kamienicy przy Rynku Nowomiejskim 16 w Toruniu, [mps], Toruń 1996 (dostęp: archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 1335).

⁴¹ Anna BYSTRON-KWIATKOWSKA, Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Polichromowany strop belkowo-deskowy wysokiej sieni gotyckiej kamienicy przy ul. Łaziennej 22 w Toruniu, [mps], Toruń 1999 (dostęp: archiwum prywatne autorki dokumentacji) oraz TAŻ: Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Polichromowany strop i polichromia ścian korytarzyka drugiego traktu parteru kamienicy przy ul. Łaziennej 22 w Toruniu, [mps], Toruń 1999 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 2182).

Szerokiej 22 (2001)⁴² oraz Łaziennej 24 (2003)⁴³, przy Rynku Nowomiejskim 3 (2005)⁴⁴, Rynku Staromiejskim 19 (2006 i 2008)⁴⁵ oraz 20 (2011)⁴⁶, wreszcie przy ul. Żeglarskiej 7 (2012)⁴⁷ i Żeglarskiej 16 (2017)⁴⁸.

Metodyka badań

Początkowo ustalono listę adresów kamienic z dekoracjami osiemnastowiecznymi. Po zebraniu materiału fotograficznego pochodzącego ze zbiorów Anny Bystroń-Kwiatkowskiej, dokumentacji konserwatorskich, stron interne-

⁴² J. ZIĘTEK, Dokumentacja prac konserwatorskich przy polichromowanym stropie brusowym z kamienicy przy ul. Szerokiej 22 w Toruniu, [mps], Toruń 2001 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 2480).

⁴³ Jolanta KORCZ, Ludmiła TYMIŃSKA, Dokumentacja prac konserwatorskich, Polichromowany strop brusowy w kamienicy przy ul. Łaziennej 24 w Toruniu, [mps], Toruń 2003 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 2761).

⁴⁴ Anna BYSTROŃ-KWIATKOWSKA, Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Kamienica mieszcząca przy Rynku Nowomiejskim 3 w Toruniu. Belkowo-deskowy strop, drewniany, polichromowany, nad parterem tylnego traktu, [mps], Toruń 2004–2005 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 3009).

⁴⁵ Magdalena SZUMIŃSKA, Elżbieta ROGOZIŃSKA, Jarosław SZUMIŃSKI, Dokumentacja prac konserwatorskich, Toruń, Kamienica przy Rynku Staromiejskim 19. Strop z pierwszego piętra, trakt tylny, [mps], Toruń 2006 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 3561); Magdalena SZUMIŃSKA, Dokumentacja konserwatorska. Toruń, kamienica przy Rynku Staromiejskim 19. Polichromowany strop belkowy, II piętro, trakt frontowy, [mps], Toruń 2008 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 4003).

⁴⁶ Anna BYSTROŃ-KWIATKOWSKA, Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Polichromowany strop dyłowo-belkowy parteru tylnego traktu kamienicy przy Rynku Staromiejskim 20 w Toruniu, [mps], Toruń 2011 (dostęp: archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 5077/4); Anna SOCHA-BYSTROŃ, Polichromowany strop belkowo deskowy 1. piętra tylnego traktu kamienicy przy Rynku Staromiejskim 20 w Toruniu, [mps], Toruń 2011 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 5077/3); TAŻ: Dokumentacja prac konserwatorskich prowadzonych przy stropie płóciennym z tylnego traktu parteru kamienicy przy Rynku Staromiejskim nr 20 w Toruniu, wykonawca prac: Stanisław Socha-Bystroń, [mps], Toruń 2011 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 5077/1); Anna SOCHA-BYSTROŃ, Dokumentacja prac konserwatorskich prowadzonych przy polichromowanym stropie drewnianym wysokiej sieni kamienicy przy Rynku Staromiejskim 20 w Toruniu, wykonawca prac: Stanisław Socha-Bystroń, [mps], Toruń 2011 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 5077/2).

⁴⁷ Jolanta KORCZ, Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Elementy zabytkowego wystroju, Kamienica mieszcząca przy ul. Żeglarskiej 7 w Toruniu, Muzeum Diecezjalne, [mps], Toruń 2012 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 6237).

⁴⁸ Hanna BELCZYK, Aleksandra OLSZEWSKA-PIECH, Klaudia RAJMANN, Dokumentacja prac konserwatorskich przy stropie polichromowanym w pomieszczeniu traktu tylnego parteru w kamienicy przy ul. Żeglarskiej 16 w Toruniu, [mps], Bydgoszcz 2016/2017 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 7208); Hanna BELCZYK, Klaudia RAJMANN, Dokumentacja prac konserwatorskich przy stropie polichromowanym w sieni traktu przedniego parteru w kamienicy przy ul. Żeglarskiej 16 w Toruniu, [mps], Bydgoszcz 2016/2017 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 7207).

towych (turystyka.toruń.pl, śledząc oferty biur nieruchomości) oraz fotografii wykonanych na miejscu – analizowano dekoracje pod kątem kompozycyjnym, stylistycznym, a także stosowanej ornamentyki. Jednocześnie poszukiwano analogii we wzornictwie europejskim. Pozwoliło to na wykonanie zestawienia typologicznego dekoracji występujących na toruńskich stropach, a także na ich uporządkowanie pod kątem chronologii występujących ornamentów⁴⁹. Dokładniejszą analizę utrudniał w pewnym stopniu stan zachowania oryginalnej polichromii, w niektórych przypadkach zachowanej tylko szczątkowo, a także zakres konserwatorskich rekonstrukcji. Pomocne okazywały się wtedy fotografie archiwalne zamieszczone w dokumentacjach konserwatorskich.

Polichromie stropów toruńskich

Najstarsze dekoracje stropowe w Toruniu datowane są na ok. 1400 rok i znajdują się w tzw. Domu Adwokatów przy Rynku Staromiejskim 17⁵⁰. Kolejne chronologicznie zabytki pochodzą już w trzeciej ćwierci XVI wieku – np. strop z popiersiami rycerzy w tondach w tej samej kamienicy⁵¹ lub zespół stropów zachowanych w Kamienicy pod Gwiazdą – tzw. strop „gwiaździsty” z lat ok. 1580–1590 oraz polichromowane belki stropu na pierwszym piętrze, ze scenkami zaczerpniętymi m.in. ze wzornika *Virgilia Solisa*⁵². Według Kalinowskiej, szczegóły kostiumologiczne każą datować obiekt na lata 20.–30. XVII wieku. Na koniec wieku XVII należałoby datować dwa stropy znajdujące się w kamienicy przy ul. Łaziennej 22 (Dom Dialogu Społecznego), z dekoracją opartą na wici akantowej z wplecionymi festonami owoców, ptactwem domowym czy motywem „kwiato-liści”.

Przedmiotem niniejszych badań jest zespół ok. 45 polichromii datowanych na XVIII stulecie, zachowanych na drewnianych stropach kamienic znajdujących się na obszarze Toruńskiej Starówki wpisanej na listę światowego dziedzictwa UNESCO. To jeden z największych zbiorów tego typu, stanowiący unikat w skali światowej. Polichromie te znajdują się pod 25 adresami różnych kamienic, których liczba zwiększa się wraz z nowymi odkryciami dokonywanymi przy okazji kolejnych remontów. Do pierwszej grupy dekoracji (odkrytej przed 1995) zaliczono stropy opisywane przez Kalinowską w następujących kamienicach: (1.) Rynek Staromiejski 35 – „Kamienica pod Gwiazdą”; (2.) Ratusz Staromiejski; (3.) ul. Chełmińska 28 – Bank Gospodarstwa Krajowego;

⁴⁹ Niezwykle pomocne były konsultacje z historykiem sztuki – prof. dr hab. Michałem Woźniakiem, za które składam w tym miejscu podziękowania.

⁵⁰ KALINOWSKA 1995, s. 91.

⁵¹ Rok 1588 jako *terminus ante quem*, TAMŻE, s. 92.

⁵² TAMŻE, s. 94–97.

(4.) ul. Chełmińska 24; (5.) ul. Kopernika 15 – tzw. Dom Mikołaja Kopernika (Oddział MOT); (6.) ul. Mostowa 40; (7.) ul. Szeroka 32/34 – restauracja *Meta, Seta, Galareta*; (8.) ul. Szeroka 16 – bank PKO BP SA; (9.) ul. Świętego Ducha 11 – stropy zasłonięte; (10.) ul. Żeglarska 7 – Muzeum Diecezjalne; (11.) ul. Królowej Jadwigi 8; (12.) ul. Wielkie Garbary 7; (13.) ul. Rynek Staromiejski 19 – *Restaurant Bistro Osetia*, Apartamenty *Molus*; (14.) ul. Małe Garbary 7 – Hotel *Heban*. Drugą grupę tworzą dekoracje stropów odkryte po roku 1995: (15.) ul. Łazienna 22 – Dom Dialogu Społecznego; (16.) ul. Mostowa 14 – tzw. Pałac Fengerów; (17.) ul. Piekary 29; (18.) ul. Rynek Nowomiejski 3 – Hotel & Restauracja *Legenda*; (19.) ul. Rynek Staromiejski 20; (20.) ul. Panny Marii 9 – Hotel *Solaris*; (21.) ul. Łazienna 26 – rekonstrukcja, restauracja *Metropolis*; (22.) ul. Łazienna 24 – restauracja *La Nonna Siciliana*; (23.) ul. Most Pauliński 2 – Pierogarnia *Stary Toruń*; (24.) ul. Żeglarska 16 – plebania biskupia; (25.) ul. Żeglarska 2.

Omówienie głównych typów kompozycyjnych oraz ich wzorców

Na podstawie analizy stosowanej ornamentyki, stylistyki i sposobu malowania możliwe było uporządkowanie dekoracji oraz ustalenie ich typologii. W całym zasobie można wyodrębnić pięć głównych typów kompozycyjnych, które występowały w różnych wariantach, dzieląc się na poszczególne podtypy. Znamienna jest powtarzalność typów ornamentów przy jednoczesnych różnicach warsztatowo-stylistycznych, a także przy zróżnicowaniu jakości artystycznej, co może świadczyć o wykonywaniu ich przez różne warsztaty malarskie.

Do **typu pierwszego** należą stropy o błękitnym tle, na którym swobodnie rozrzucone są motywy floralne (tulipany, róże, słoneczniki, stokrotki i inne lokalnie rosnące), a także ptaki i owoce. Dekoracje te na podstawie faz budowy, zmian wystroju czy właścicieli datowane są w dokumentacjach konserwatorskich na początek XVIII wieku, choć wzorce ikonograficzne świadczyłyby o ich wcześniejszej metryce. Formy kwiatów oraz podłużnych liści ze stropu na parterze w trakcie tylnym domu przy ul. Małe Garbary 7 można porównać z miedziorytami Johanna Haniasa⁵³ (il. 1a, b) z Norymbergi z lat 1630–1650. Były to projekty małych przedmiotów złotniczych w technice niello, pokrytych w całości drobnymi, naturalistycznymi kwiatkami zaczerpniętymi ze wzorników botanicznych. Przy zróżnicowanych gatunkach kwiatów liście o cienkich łodyżkach są jednak takie same i służą wypełnieniu kompozycji. Kolejnym stropem o wysokim poziomie artystycznym i precyzji malarskiej w odwzorowaniu kwia-

⁵³ Zob.: Rudolf BERLINER, Gerhard EGGER, *Ornamentale Vorlageblätter des 15. bis 19. Jahrhunderts* (dalej cyt.: BERLINER / EGGER 1981), Bd. 1: *Textteil*, München 1981, s. 82, Bd. 2: *15–17 Jahrhundert*, tabl. 937–939.

tów, ptaków oraz owoców jest dekoracja w kamienicy przy ul. Łaziennej 24. Tu widoczne są inspiracje sztychami nadreńskiego miedziorytnika i złotnika Johanesa Thünkela⁵⁴ z ok. 1661 roku (il. 2a, b). Uderzające jest podobieństwo w szczególności opracowania płatków tulipanów oraz słoneczników, a także charakterystycznie drobnych, poskręcanych listków. Nieco inaczej – w sposób bardziej mięsisty – opracowane zostały kwiaty na stropie kamienicy przy Moście Paulińskim 2. Możliwe są tu inspiracje grafikami Mathiasa Steinle⁵⁵, czynnego we Wrocławiu w latach 1648–1686, wydanyymi przez Johanna von Sandrart ok. 1690 roku.

Ze względu na przekazy ikonograficzne oraz istnienie podobnych polichromii na toruńskich stropach o nieco wcześniejszej metryce, datowanie opisanych wyżej polichromii jest problematyczne. Mowa tu przede wszystkim o dekoracji stropu na pierwszym piętrze w pomieszczeniu traktu przedniego kamienicy przy Rynku Staromiejskim 19 (w *Apartamentach Molus*). W centralnej części przedstawiony jest anioł trzymający herb Torunia, a nad nim dwa orły symbolizujące Królestwo Polskie i Prusy Królewskie. Powyżej, na obu brzegach banderoli, widnieje data 1675. Kwiaty są tu jednak malowane w inny sposób, bardziej uproszczony i graficzny. Po połowie XVII wieku mogła powstać także polichromia stropu na parterze kamienicy przy ul. Szerokiej 22 (obecnie sklep *Biedronka*). Z przekazów ikonograficznych obrazujących ów typ dekoracji można porównać go z rysunkiem Jerzego Fryderyka Steinera przedstawiającym nowomiejski kościół ewangelicki św. Trójcy w Toruniu (widok perspektywiczny ołtarza i jego rzutu)⁵⁶. Na stropie płaskim ponad ołtarzem, z jedną belką lub podciągami, naszkicowane są właśnie swobodnie rozrzucone w różnych kierunkach kwiaty. Nieistniejący już budynek, dawny gotycki ratusz nowomiejski, w roku 1668 został przekształcony na kościół luterski⁵⁷. Zapewne w tym czasie mogła powstać polichromia stropu.

O szerokim stosowaniu tego typu polichromii oraz jego kontynuacji bądź ponownej świetności, związanej z popularnością nowych kwiecistych barokowych tkanin⁵⁸, świadczy informacja źródłowa opublikowana przez Stanisława Herbsta o ozdabianiu pokoi przez członków cechu murarzy ornamentami z kwiatów i liści, na co skarżyli się malarze w roku 1729⁵⁹.

⁵⁴ TAMŻE, Bd. 1, s. 87 oraz Bd. 2, tabl. 1032–1034.

⁵⁵ TAMŻE, Bd. 1, s. 88 oraz Bd. 2, tabl. 1058, 1059.

⁵⁶ *Toruń i miasta ziemi chełmińskiej na rysunkach Jerzego Fryderyka Steinera z pierwszej połowy XVIII w.* (Tzw. *Album Steinera*), red. Marian BISKUP, Toruń 1998, s. 95 (dalej cyt.: *ALBUM STEINERA* [1998]).

⁵⁷ Kościół rozebrano w 1818 r. ze względu na zły stan techniczny, zob. Marian ARSZYŃSKI, *Nowomiejski kościół ewangelicki w Toruniu – przyczynek do dziejów architektury pierwszej połowy XIX wieku na Pomorzu*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici. Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo”, 25, 1994, s. 169–188.

⁵⁸ Taką hipotezę postawił prof. M. Woźniak podczas ustnych konsultacji.

⁵⁹ Stanisław HERBST, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933 (dalej cyt.: HERBST 1933), s. 195.

Do **drugiego typu**, „eklektycznego”, zaliczamy stropy z dekoracją ze swobodnie rozrzuconych kwiatów występujących na przemian z ornamentem akantowym i elementami wstęgowo-cęgowymi. Pokrywają one m.in. strop w trakcie frontowym w kamienicy przy ul. Mostowej 40 (dawny Bank Nordea) datowanym nie wcześniej niż pierwsza ćwierć XVIII wieku. W przypadku dekoracji kwiatowej wzorniki nie zmieniają się bardzo – można stwierdzić w niej wpływy grafik z lat 1650–1660, chociażby Philippe’a Milota⁶⁰, francuskiego sztycharza i złotnika (**il. 3a, b**). Na belkach oraz na co drugiej wsuwce widoczny jest już akant, przechodzący w swobodnie łamane wstęgi. Ze względu na różny stopień zachowania dekoracji lub brak polichromii na belkach trudno porównać stylistykę ich wykonania. Na stropie w domu przy ul. Szerokiej 34 stan zachowania kompozycji na części desek wsuwkowych oceniono w dokumentacji konserwatorskiej na 30%⁶¹, reszta jest niestety rekonstrukcją po śladach widocznych na zaprawie. Sposób malowania akantu na poszczególnych dekoracjach tego typu jest zróżnicowany. Dekorację stropu w trakcie przednim kamienicy przy ul. Królowej Jadwigi 8 (**il. 4a**) cechują bardziej mięsiste formy z prostymi wstęgami oraz motywami kampanuli wzorowanymi na grafikach z ok. 1730 roku – m.in. miedziorytnika i ślusarza z Wiednia, Franza Leopolda Schmittnera⁶². Elementy wstęgowe upodabniają się do metaloplastyki widniejącej na projektach okucio-owych ogrodzeń lub bram (**il. 4b**). Podobnie opracowany mięsisty akant widnieje na stropie w trakcie tylnym pierwszego piętra kamienicy przy Rynku Staromiejskim 19. Obok niego na belkach pojawiają się wici owocowe: czereśnia, mandarynka i śliwka. Analogicznie kształtowane gałązki z owocami można odnaleźć u Georga Conrada Bodenehra⁶³ na augsburskiej grafice z ok. 1700 roku.

Trzecim z wyróżnionych typów polichromii stropów jest „mięsisty” barokowy akant. Należy przyporządkować tu strop z korytarza w kamienicy przy ul. Łaziennej 22 (**il. 5a**) datowany na początek XVIII wieku. Prócz charakterystycznych bujnych wici akantu występują na nim girlandy kwiatowe, a w ornament wplecione zostały gałązki oliwne oraz drobne różyczki. Elementy te pojawiają się w grafikach do połowy XVIII wieku, m.in. u paryskiego złotnika – Pierre’a Germaina II⁶⁴ (**il. 5b**). To powrót wici akantowej w nowoczesnej rokokowej formie, co wskazywałoby na późniejsze datowanie dekoracji.

Polichromie na poddaszu kamienicy burmistrza Johanna Gottfrieda Rosnera przy ul. Chełmińskiej 28 (obecnie Bank Gospodarstwa Krajowego) należą do

⁶⁰ BERLINER / EGGER 1981, Bd. 1, s. 91 oraz Bd. 2, tabl. 1092.

⁶¹ Danuta KRAKOWIECKA-GÓRECKA, Dokumentacja wsuwek stropu polichromowanego z parteru w trakcie przednim kamienicy przy ul. Szerokiej 34 w Toruniu, cz. I, [mps], Toruń 1984 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 322/5), s. 8.

⁶² BERLINER / EGGER 1981, Bd. 1, s. 101 oraz Bd. 2, tabl. 1246.

⁶³ TAMŻE, Bd. 1, s. 89 oraz Bd. 2, tabl. nr 1076.

⁶⁴ TAMŻE, Bd. 1, s. 105 oraz Bd. 2, tabl. nr 1310.

następnego, **czwartego** już typu kompozycyjnego. Dominuje w nim ornament wstęgowo-cęgowy z elementami roślinnymi naśladującymi wić akantu. Ornament ten w dekoracjach stropowych może występować samodzielnie. W innych odmianach licznych przykładów tego rodzaju dekoracji stropów wyróżniono dwa podtypy. W pierwszym z nich (**IV.1**) brak programu ikonograficznego, ale w ornamentykę wplecione są dodatkowo kosze kwiatów, owoce, zwierzęta, główki dziecięce oraz w nieco późniejszych – kratki regencyjne. Na stropie domu przy ul. Chełmińskiej 28 (**il. 6a**), z dekoracją datowaną na 1714 rok, występuje swobodna interpretacja ornamentu wstęgowo-cęgowego, jaki możemy spotkać na grafikach Jeana Beraina⁶⁵ z ok. 1690 roku (**il. 6b**). Ten francuski architekt, rysownik i miedziorytnik (ur. 1637 r.) czynny był w Paryżu od roku 1659. Tworzył w stylistyce regencji⁶⁶, wyrażającej tendencje do linearności i lekkości, wynikającej z przesytu stylem Ludwika XIV. Taśmy stają się w ornamentcie mniej uprzywilejowane i przechodzą w węższe wstęgi tworzące twarde, łamane bądź gięte, nieregularnie układy.

Nieco odbiegającym od pozostałych jest polichromowany strop w kamienicy przy ul. Żeglarskiej 7 datowany na lata 40. XVIII wieku. Namalowany na wsuwkach akant charakteryzuje się wyschniętymi, ostrymi zakończeniami listowia. Mimo to wpleciono w nie motywy łamanej wstęgi podkreślonej często dekoracyjną kropką. Akant przypomina bardziej wzorniki stolarskie Markusa Nonnemahera⁶⁷, stolarza sądowego (ur. w Konstancji w 1653 r., zm. w Pradze w 1720 r.), którego sztychy datowane są na rok 1710.

Skomplikowane i dość swobodnie traktowane układy wstęgowo-cęgo-we możemy zaobserwować na stropie w wysokiej sieni w Domu Kopernika (**il. 7a**). Pewne analogie w formowaniu cienkich wstęg można spostrzec, porównując tę dekorację z grafikami z ok. 1710 roku autorstwa Paula Deckera Starszego⁶⁸, od 1705 roku działającego w Norymberdze. Tworzył on wraz z Johannem Conradem Reiffem⁶⁹ charakterystyczne, przeplatane układy wstęgi, przypominające kratki regencyjne z drobnymi listkami akantu oraz motywem kampanuli (**il. 7b**). Ornament datowany jest również na lata 40. XVIII wieku. Bardzo zbliżony typ kompozycyjny prezentowała dekoracja zachowana na belkach Wielkiej Sali Ratusza Staromiejskiego w Toruniu (**il. 8a**). Według źródeł wystrój wnętrz po pożarze w 1703 roku wykonano w latach 1733–1735, a za prace malarskie odpowiedzialny był miejscowy malarz cechowy Ulrich⁷⁰.

⁶⁵ TAMŻE, Bd. 1, s. 93–94 oraz Bd. 2, tabl. 1137.

⁶⁶ Nazwa stylu związana jest z regencją Filipa Orleańskiego (1715–1723).

⁶⁷ BERLINER / EGGER 1981, Bd. 1, s. 99 oraz Bd. 2, tabl. 1207.

⁶⁸ TAMŻE, Bd. 1, s. 99 oraz Bd. 2, tabl. 1214.

⁶⁹ TAMŻE, Bd. 1, s. 100 oraz Bd. 2, tabl. 1213. Zob. także: https://media.vam.ac.uk/media/thira/collection_images/2012FG/2012FG6438_jpg_l.jpg (dostęp: 28 III 2018).

⁷⁰ KALINOWSKA 1995, s. 98–99. Według autorki strop założono w 1733 r. Ponadto, na kamiennym portalu prowadzącym do Sali Radzieckiej widnieje łaciński napis: *PRISTINO DECORI REDDIT. S.P.Q.T.*

Wystrój Ratusza nie zachował się do naszych czasów, został jednak uwieczniony w *Albumie* Jerzego Fryderyka Steinera (il. 8d). Na rysunkach przedstawił on widok perspektywiczny Wielkiej Sali, a także stropy przed portalem do Sali Rady oraz Sali Sądowej⁷¹. Przestrzeń między belkami malowana była w geometryzujące pola o ciemniejszych tłach i najprawdopodobniej była również wypełniona ornamentalnie. Można tak przypuszczać na podstawie analogii kształtów pól międzybelkowych stropów na parterze, a także w trakcie tylnym pierwszego piętra kamienicy przy ul. Szerokiej 16. Zespół dekoracji datowany jest na rok 1747 w oparciu o sygnaturę malarza umieszczoną na przedstawieniu z dekoracji stropu traktu tylnego drugiego piętra. Ponownie widoczne są wpływy grafik Paula Deckera i Johanna Conrada Reiffa wydanych w *Zierathen Buchel vor Glasschneider und Kunstler* (publikowanego w latach 1705–1715), z ok. 1710 roku⁷² (il. 8c). Zastosowano graficzne i symetryczne wstępowe układy przechodzące w akantowe wici, w które wpleciono m.in. postaci dziecięce, muszle, kwiatowe rozety.

Bardzo bogaty pod względem dekoracyjnym jest strop z tzw. Pałacu Fengerów przy ul. Mostowej 14 datowany na rok 1742⁷³. W ornamentyce wykorzystano podobny repertuar form, choć w przestrzeniach między belkami umieszczono kosze lub ozdobne wazy z owocami, kwiatowe girlandy, wielkie muszle, a także charakterystyczne zwieszane tkaniny zakończone trzema chwostami. Motywy te występują już w 1700 roku w grafikach autorstwa Daniela Marota – architekta i miedziorytnika, urodzonego w Paryżu, działającego w Anglii, Amsterdamie i w Hadze⁷⁴.

Trochę więcej uwagi należy poświęcić drugiemu podtypowi czwartego typu kompozycyjnego (IV.II) – są to stropy z programem ikonograficznym w szerszych polach lub w tondach. Najświetniejsze z nich należą do zespołu dekoracji domu przy ul. Szerokiej 16 sygnowanej przez Ferdinanda Wilhelma Sidaw (Sydow)⁷⁵ z datą 1747. Ze względu na nazwisko twórcy oraz niezwykle bogaty program ikonograficzny należą one do najcenniejszych historycznych

MDCCLXXXV, „Rada i gmina Torunia odtworzyły [ratusz] w starej świetności Roku Pańskiego 1735”, tłum. za: Eugeniusz GĄSIOROWSKI, *Ratusz Staromiejski w Toruniu*, Toruń 2004, s. 143. Powinno być: „Jego dawne piękno przywróciła / opłaciła Rada i Lud Torunia 1735”, od skrótu „S.P.Q.T.” – *Senatus Populusque Thorunensis*.

⁷¹ ALBUM STEINERA [1998], s. 70 oraz 72.

⁷² Zob. przyp. 39. Por. także: https://media.vam.ac.uk/media/thira/collection_images/2011FC/2011FC8095_jpg_ds.jpg (dostęp: 28 III 2018).

⁷³ Joanna KUCHARZEWSKA, Dokumentacja konserwatorska, Badania architektoniczne i konserwatorskie w Pałacu Fengerów przy ul. Mostowej 14 w Toruniu, t. 1–2, [mps], Toruń 2010 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 4371/1), s. 8.

⁷⁴ BERLINER / EGGER 1981, Bd. 1, s. 95 oraz Bd. 2, tabl. 1150.

⁷⁵ Zob. przyp. 2.

stropów toruńskich. Ich program ikonograficzny został rozpoznany i opisany przez Krystynę Kalinowską⁷⁶. Na pierwszym piętrze w trakcie przednim znajduje się pięć scen, będących wyznaniem prawd wiary poprzez ilustracje ze Starego i z Nowego Testamentu: *Adam i Ewa w Raju* (il. 9a), *Ofiara Izaak*, *Chrystus w drodze do Emaus*, *Eliasz karmiony przez kruki*, *Tobiasz prowadzony przez Archaniola Rafaela*. Sceny te uzupełniają alegorie czterech cnót: Wiary, Nadziei, Miłosierdzia i Sprawiedliwości. Pod względem ornamentyki nadal widoczne są wpływy Conrada Reiffa⁷⁷ i jego wzornika (il. 9c). Na stropie drugiego piętra w trakcie przednim namalowane zostały uosobienia czterech temperamentów, a czterech pór roku – w pomieszczeniu obok. Z kolei w trakcie tylnym widnieją przedstawienia pięciu zmysłów, ukazanych jako postaci dziecięce siedzące w wielkich muszlach. Sygnatura malarza znajduje się na muszli z postacią personifikującą zmysł dotyku.

Strop z programem ikonograficznym kryje także kamienica przy ul. Królowej Jadwigi 8. Dekoracja ta datowana jest na około 1750 rok. W tondach na osi centralnej umieszczono przedstawienia o wymowie moralizatorskiej, będące ilustracjami napisów w języku niemieckim, widniejących w górnej części obramienia tonda. Pierwsze z nich przedstawia samotnie rosnące drzewo pozbawione liści z sentencją „Angst und Noht” („Strach i bieda”). Na drugim tondzie ukazany jest drwal rąbiący drewno „Im Schweiß das Brod” („W pocie czoła chleb”). Kolejne przedstawia alegorię śmierci – napis zachowany jest tylko częściowo: „Las [?] [...] der Tod”. Ostatnie tondo opatrzone jest inskrypcją „Deine Freud beß Gott” („Twoja Radość w Bogu”) i ukazuje uskrzydłone serce wśród obłoków. Ornamentyka nawiązuje do projektów „metaloplastyki” z roku ok. 1730 autorstwa wspomnianych już Jeana Beraina⁷⁸ (Paryż) i Franza Leopolda Schmittnera⁷⁹ (Wiedeń).

Piąty typ dekoracji występujących na toruńskich stropach to ornament rocaille’owy. Do pierwszej grupy (V/1, il. 10a) należą malowane niezwykle mięsiście i swobodnie rocaille ze stropu przy Rynku Nowomiejskim 3. Dekorację tę ufundował piekarz Georg Christian Hoppe i widnieje na niej data 1753. Na belkach namalowano drobne girlandy kwiatowe, jakie można spotkać u augsburskiego malarza i miedziorytnika Gottfrieda Berncharda Göza (1708–1774)⁸⁰ z ok. 1750 roku, który w latach 1742–1745 przebywał na dworze cesarza Karola VII. Ten sam typ organicznego rocaille’u, strzępionego, dziurawionego, z wywiniętą krawędzią i elementami traw morskich występuje ok. 1755 roku u Franza Xaviera Habermanna⁸¹ (1721–1796) – budowniczego, rysownika

⁷⁶ KALINOWSKA 1995, s. 69–75.

⁷⁷ Zob. przyp. 35, a także BERLINER / EGGER 1981, Bd. 2, tabl. 1224.

⁷⁸ Zob. przyp. 28 oraz BERLINER / EGGER 1981, Bd. 2, tabl. 1145.

⁷⁹ Zob. przyp. 25.

⁸⁰ BERLINER / EGGER 1981, Bd. 1, s. 109 oraz Bd. 2, tabl. nr 1367.

⁸¹ TAMŻE, Bd. 1, s. 112 oraz 2, tabl. nr 1416.

ornamentów, sztycharza, również działającego w Augsburgu, którego grafiki wydawał Johann Georg Hertel (**il. 10b**). Tego typu rocaille projektowano jeszcze w trzeciej ćwierci XVIII wieku. Była to więc dekoracja jak najbardziej aktualna i modna ówczesnie.

W kolejnych dekoracjach pojawia się już drugi podtyp (V/2) z cienkimi rocaille'owymi układami i kartuszami. Reprezentują go m.in. obecnie zasłonięte stropy z domu przy ul. Świętego Ducha 11 z ok. 1750 roku (**il. 11a**). Dysponujemy tylko czarno-białymi fotografiami zabytku z dokumentacji konserwatorskiej⁸². W pomieszczeniu na parterze w trakcie frontowym na deskach namalowano po trzy medaliony w rocaille'owych obramieniach. Przedstawiają one pejzaże z przewagą architektury. W trakcie tylnym parteru środkową partię między belkami zdobią rocaille'owe medaliony ze scenami fantastyczno-pejzażowymi o tematyce morskiej. Podobny typ, delikatnego i „suchego” rocaille'u, projektował angielski grafik Edward Crace⁸³ w 1747 roku (**il. 11b**). Bardzo zbliżone zarówno pod względem ornamentalnym, jak i warsztatowym, są dekoracje kolejnych dwóch stropów z domu przy Rynku Staromiejskim 20 – stropu w wysokiej sieni oraz jedna z nielicznych zachowanych dekoracji stropowych malowanych na płótnie, zachowana w izbie w trakcie tylnym na parterze tego budynku (pod obecnie eksponowanym opracowaniem na owym płótnie znajdują się dwie dekoracje wcześniejsze – z lat 50. XVIII w. oraz z wieku XVI). Ten sam ornament, lecz w innych układach, występuje na stropie w kamienicy przy Rynku Nowomiejskim 16, a także w domu przy ul. Małe Garbary 7, rocaille opracowywany jest tam bardziej malarsko, niż graficznie. Rocaille'owe układy i kartusze z przedstawieniami ikonograficznymi prezentuje również późny strop w domu przy ul. Piekary 29 datowany na rok 1787, ufundowany przez Johanna Michaela Wendischa⁸⁴. Widnieją na nim alegorie pór roku. Strop ten powtarza kolorystkę poprzednio omawianych oraz kompozycję w polach wytyczonych ciemniejszym obramowaniem. Być może wykonywał je ten sam warsztat.

Badania nad toruńskimi warsztatami malarskimi

Problematycznym zagadnieniem jest kwestia wykonawstwa dekoracji stropowych w Toruniu. Czy można przypisać je lokalnym warształom malarskim?

⁸² Leopold BLISKOWSKI, Dokumentacja konserwatorska, Toruń. Stropy z parteru kamienicy przy ul. Świętego Ducha 11, [mps], Toruń 1974 (dostęp: Archiwum WKZ w Toruniu, sygn. 1015).

⁸³ Por.: <https://collection.cooperhewitt.org/objects/18609885/> (dostęp: 28 III 2018).

⁸⁴ Joanna KUCHARZEWSKA, Elżbieta ROGOZIŃSKA, Dokumentacja konserwatorska. Badania architektoniczne kamienicy przy ul. Piekary 29 w Toruniu, [mps], Toruń 2014 (dostęp: Archiwum MKZ w Toruniu, sygn. 6497).

Tego typu dekoracjami zajmowali się właśnie malarze cechowi⁸⁵. Z tego względu równolegle prowadzono badania nad toruńskimi warsztatami malarskimi. Liczbę mistrzów przypadającą na dany rok przedstawił Stanisław Herbst, przy czym dla niniejszego opracowania ważne są jedynie daty od roku 1694 (do kolejnej daty – 1733 – jest spora przerwa) oraz pozostałe z XVIII wieku⁸⁶. Istnieją wybiórcze opracowania na temat poszczególnych warsztatów działających w Toruniu⁸⁷, a także noty słownikowe dotyczące toruńskich malarzy opracowane w większości przez Bogusława Dybasia oraz Bartłomieja Łyczaka⁸⁸. W dotychczasowej literaturze brakuje jednak opracowania ukazującego ciągłość cechu, współegzystowanie mistrzów do niego należących oraz ich uczniów i czeladników. W tym celu na podstawie Ksiąg protokołów mistrzów cechowych w zakresie czasowym od 1690 do 1800 roku⁸⁹ sporządzono listę warsztatów malarskich działających w XVIII-wiecznym Toruniu, ustalając przybliżone daty działalności toruńskich mistrzów, które zaznaczono na osi czasu, co obrazuje, w jaki sposób warsztaty te koegzystowały i dzieliły wspólny rynek (il. 12).

Lista mistrzów malarskich toruńskiego cechu malarzy, rzeźbiarzy i lakierników wraz z datami działalności w cechu (XVIII w.) przedstawia się następująco:

⁸⁵ Należy podkreślić, że cech miał monopol na wykonywanie wszelkich prac malarskich w mieście. Do ich zakresu należało zdobnictwo wnętrz kościelnych, w tym wykonywanie obrazów i malowanie sprzętów (ołtarze, konfesjonały, rzeźby itd.), wystrój wnętrz kamienic (ściany, stropy, stolarka – boazerie, futryny, drzwi, parapety i okna), dekoracje fasad – bram, wnęk okiennych, dziedzińców, a także pomniejsze prace malarskie, jak: dekoracje okazjonalne na miejskie święta i festyny, malowanie domowych sprzętów, powozów itp. Ponadto do kompetencji malarzy należały prace pozłotnicze. Jak pisała J. Kruszelnicka, wobec niewielkiego popytu na obrazy w Toruniu głównym źródłem utrzymania malarzy były prace typowo rzemieślnicze, zob.: Janina KRUSZELNICKA, *Rodzina Jacobich, malarzy toruńskich w XVIII–XX wieku*, [w:] *Artyści w dawnym Toruniu*, red. Józef POKLEWSKI, Warszawa–Poznań–Toruń 1985 (dalej cyt.: ARTYŚCI 1985), s. 149–158 (dalej cyt.: KRUSZELNICKA 1985).

⁸⁶ HERBST 1933, s. 196. Liczba mistrzów w toruńskim cechu malarzy, rzeźbiarzy i lakierników w roku 1694 – 7, w 1733 – 4, w 1761 – 3 + 2, w 1771 – 3 wdowy.

⁸⁷ Józef POKLEWSKI, *Jan Jerzy Petri (zm. ok. 1772) malarz*, [w:] ARTYŚCI 1985, s. 138–144; KRUSZELNICKA 1985; MOSINGIEWICZ / OKOŃ 2010, s. 31–64; Bartłomiej ŁYCZAK, *Funkcjonowanie cechowych warsztatów malarskich w osiemnastowiecznym Toruniu na przykładzie pracowni Daniela Ortmana*, [w:] STARE I NOWE DZIEDZICTWO TORUNIA 2013, s. 236–252 (dalej cyt.: ŁYCZAK 2013); Katarzyna KRUPSKA, Bartłomiej ŁYCZAK, *Nieznana panorama Torunia z 1793 roku i jej autor – Ernst Friedrich Kussmahly*, „Zapiski Historyczne”, 78, 2013, z. 1, s. 101–122.

⁸⁸ *Toruński słownik biograficzny*, red. Krzysztof MIKULSKI, Toruń od 1998 (dalej cyt.: TSB) oraz *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. Malarze, rzeźbiarze, graficy* (dalej cyt.: SAP), t. 1: A–C, red. Jolanta MAURIN-BIAŁOSTOCKA i in., Wrocław 1971.

⁸⁹ [Księga protokołów mistrzów cechowych, 1621–1732], Archiwum Państwowe w Toruniu, Cech malarzy, rzeźbiarzy i lakierników, sygn. 4 oraz [Księga protokołów cechu malarzy, 1733–k. XIX w.], APT, Cech malarzy, sygn. 5. Transkrypcję oraz przekład na język polski na potrzeby badań prowadzonych przez autorkę wykonał mgr Mateusz Superczyński, Archiwum Państwowe w Toruniu.

1. Hiob Heydelman (1690–1703 zm.)⁹⁰
2. Heinrich Sommer (1690–?)
3. pani Hojersche (1690–?)
4. Johann Tiedemann starszy (1690–1703)
5. Heinrich Christian Serner (1690–1716, zm. po 1721)⁹¹
6. Johann Tiedemann syn, młodszy (1694–1711?)
7. Dawid HeideIman (1695–1708 zm.)⁹²
8. Johann Halberstadt (1696–1700)⁹³, pani Helberstadtische – wdowa
9. Andreas Kopp (1701–?)
10. Daniel Tiedemann (1703?–1722)⁹⁴
11. Michael Bartusch (1706–1707?)
12. Greger Daniel Ohelmann (1708–1712?)
13. Christoph Christian Marquardt (1710–1748)⁹⁵
14. Elias Reichard (1714–1715)⁹⁶
15. Daniel Ortman (1720–zm. 1746)⁹⁷, wdowa Ortman Barbara Dorothea – warsztat działał do 1781
16. Christian Ernst Ulrich starszy (1726–1775 zm.), wdowa Anna Catharina Ulrich
17. Christian Ernst Urlich syn, młodszy (1759–1776 zm.)
18. Johann Gabriel HeideIman (1731–1759)⁹⁸
19. Daniel Friedrich Reichel (1735–1776 zm.)⁹⁹

⁹⁰ H. HeideIman: pogrzeb opłacono 1 XI 1703, a więc zmarł krótko wcześniej (APT, Ewangelicka Gmina Wyznaniowa św. Jerzego w Toruniu, sygn. 132, s. 291) – za informację bardzo serdecznie dziękuję Bartłomiejowi Łyczakowi; por. Bogusław DYBAŚ, *Heydelman Hiob, Heydelman Johann Gabriel*, hasło [w:] SAP, *Uzupełnienia i sprostowania do tomów 1–6*, red. Małgorzata BIERNACKA, Warszawa 2003, s. 6.

⁹¹ Bartłomiej ŁYCZAK, *Serner Heinrich*, hasło [w:] SAP, t. 10: *Sa–Się*, Warszawa 2016, s. 381.

⁹² D. HeideIman: zmarł 6 XI 1708 (APT, Ewangelicka Gmina Wyznaniowa Nowomiejska w Toruniu, sygn. 88, s. 21) – informację udostępnił mi Bartłomiej Łyczak; por. Bogusław DYBAŚ, *Heydelman Dawid*, hasło [w:] SAP, *Uzupełnienia i sprostowania do tomów 1–6*, red. Małgorzata BIERNACKA, Warszawa 2003, s. 7.

⁹³ Bogusław DYBAŚ, *Halberstadt Johann Christian*, hasło [w:] SAP, *Uzupełnienie do t. 3*, Warszawa 1993, s. 4.

⁹⁴ Bartłomiej ŁYCZAK, hasło [w:] TSB, t. 7, Toruń 2014, s. 229–230.

⁹⁵ Marian ARSZYŃSKI, *Marquardt Christoffer Christian*, hasło [w:] SAP, t. 5: *Le–M*, red. Janusz DERWOJED, Warszawa 1993, s. 382; B. Łyczak, *Marquardt Christoffer Christian*, hasło [w:] TSB, 7, Toruń 2014, s. 125–127.

⁹⁶ Bogusław DYBAŚ, *Reichardt Elias*, hasło [w:] SAP, t. 9: *Ro–Rz*, red. Urszula MAKOWSKA, Katarzyna MIKOĆKA-RACHUBOWA, Warszawa 2007, s. 284.

⁹⁷ Bogusław DYBAŚ, *Ortman Daniel starszy*, hasło [w:] SAP, t. 6: *N–Pe*, red. Katarzyna MIKOĆKA-RACHUBOWA, Warszawa 1998, s. 320; Bartłomiej ŁYCZAK, *Ortman Daniel starszy*, hasło [w:] TSB, 7, Toruń 2014, s. 146–147.

⁹⁸ J. G. HeideIman: pogrzeb opłacono 22 III 1765 (APT, Ewangelicka Gmina Wyznaniowa św. Jerzego w Toruniu, sygn. 133, s. 288) – informacja uzyskana od Bartłomieja Łyczaka.

⁹⁹ Bogusław DYBAŚ, *Reichel Daniel Friedrich*, hasło [w:] SAP, t. 9: *Ro–Rz*, red. Aleksandra BERNATOWICZ, Urszula MAKOWSKA, i in., Warszawa 2013, s. 282–283.

20. Johann George Peter/Petri (1754 SPR–1772 zm.)¹⁰⁰
21. Carl Jacob Hoffert/s z Gdańska (1755–1771 zm.)¹⁰¹, wdowa Anna Catharina Hoffers
22. Johann Michael Kirchhoff z Grudziądza (1765)¹⁰²
23. Gottlieb Jacobi (1778–zm. 1829)¹⁰³
24. Beniamina Grubnau (1781–?)¹⁰⁴
25. Ernst Friedrich Kuschmaly (Kuszmahli) (1790–1805)¹⁰⁵

W księgach cechowych widnieją nazwiska dwudziestu pięciu mistrzów działających w latach 1700–1800. Część z nich wzmiankowana jest jednorazowo i najprawdopodobniej opuściła Toruń krótko po uzyskaniu tytułu mistrzowskiego. Należy pamiętać, iż w zapisach źródłowych pojawiają się również informacje o artystach zamiejscowych działających na terenie miasta. Cech nie mógł ograniczać pracy pozacechowych „Virtuozów [...] przednie obrazy i portrety malujących”, z założeniem, że „ci prostych robót robić nie mają, ani w nich przeskadzać [...] zacnie ślachtetnym PP. Malarzom”¹⁰⁶. W rzeczywistości pojawiały się konflikty, a do rady miejskiej napływały skargi, gdyż nie zawsze malarze, podający się za artystów, uprawiali tylko tzw. sztukę wyższą, lecz wchodzili często w kompetencje cechu, odbierając pracę mistrzom miejscowym. W 1749 roku portrecista z Kopenhagi, Olaf Jensen (Ongietz) Kölmer¹⁰⁷, tłumaczył się przed cechem, że nie czynił konkurencji cechowi „ani portretami, ani robotą pod marmur i robotą francuską”¹⁰⁸, czyli modnym w tym okresie malarstwem dekoracyjnym, bo w Toruniu nie był to dobry czas na ich uprawianie (o dziwo, mamy sporą grupę stropów datowanych na ten okres!). W roku 1757 cech

¹⁰⁰ Bogusław DYBAŚ, *Petri Johannes George*, hasło [w:] SAP, t. 7: *Pe–Po*, red. Urszula MAKOWSKA, Katarzyna MIKOCCA-RACHUBOWA, Warszawa 2003, s. 52; TENŻE, *Petri Johannes George*, hasło [w:] TSB, t. 1, Toruń 1998, s. 195.

¹⁰¹ Bogusław DYBAŚ, *Hoffers Carl Jakob*, hasło [w:] SAP, *Uzupełnienia i sprostowania do tomów 1–6*, red. Małgorzata BIERNACKA, Warszawa 2003, s. 8.

¹⁰² Bogusław DYBAŚ, *Kirchhoff Johann Michael*, hasło [w:] SAP, t. 3: *H–Ki* (uzup.), Warszawa 1979, s. 17.

¹⁰³ Janina KRUSZELNICKA, Halina ZAŁĘSKA, *Jacobi Johann Gottlieb*, hasło [w:] SAP, 3: *H–Ki* (uzup.), Warszawa 1979, s. 167.

¹⁰⁴ Por. Wojciech KRYSZTOFORSKI, *Grünebau Benjamin*, hasło [w:] SAP, t. 2: *D–G*, red. Jolanta MAURIN-BIAŁOSTOCKA, Warszawa 1975, s. 496.

¹⁰⁵ Bogusław DYBAŚ, *Kuschmaly Ernst Friedrich*, hasło [w:] SAP, *Uzupełnienie i sprostowanie do t. 4*, red. Jolanta MAURIN-BIAŁOSTOCKA, Warszawa 1994, s. 8.

¹⁰⁶ Określenia cechu krakowskiego z 1783 r., cyt. za: Edward RASTWIECKI, *Słownik malarzów polskich tudzież obcych w Polsce osiadłych lub czasowo w niej przebywających*, 2, Warszawa 1851, s. 282. Dostępny on-line: <http://bibliotekacyfrowa.eu/dlibra/show-content/publication/16034/edition/12456?ref=desc> (dostęp: 27 VIII 2018).

¹⁰⁷ Por.: Jacek TYLICKI, *Sztuka Prus Królewskich. Malarstwo i rysunek*, [w:] *Prusy Królewskie 1454–1772. Społeczeństwo, kultura, gospodarka. Szkice z dziejów*, red. Edmund KIZIK, Gdańsk 2012 (dalej cyt.: TYLICKI 2012), s. 322.

¹⁰⁸ Kölmer do Rady Miejskiej 15 X 1748, cyt. za: HERBST 1933, s. 194.

skarżył Jana Moritza, tytułującego się „portrecistą”, mimo powszechnej wiedzy, że w owym czasie nie sposób było się utrzymać w mieście z malowania portretów¹⁰⁹. W roku 1761 do Torunia przybył Johann Gottlieb Kütter – królewski portrecista działający w Warszawie i Dreźnie. Obaj wspomniani artyści utrzymywali towarzyszy, a nawet przyjmowali uczniów, których malarze cechowi w owym czasie nie mieli. Świadczy to o tworzeniu przez nich własnych warsztatów, na co pozwoliła rada miejska, gdyż cech czynił im zbyt duże trudności w przyjęciu do organizacji¹¹⁰.

Obok Christiana Ernsta Ulricha (1699–1775) znane jest nazwisko tylko jednego malarza – wspomnianego wcześniej Ferdinanda Wilhelma Sidaw (Sydau, Sydow, 1721–1770), który w 1747 roku sygnował zespół stropów o rozbudowanym programie ikonograficznym w kamienicy przy ul. Szerokiej 16. Dotąd jedyną wiedzę o artyście czerpaliśmy z tego, co można odczytać z jego dzieła. Strop powstał po tumulcie toruńskim i ma charakter moralizatorsko-etyczny, będący wyrazem ideologii protestanckiej, natomiast pojawiające się wątki świeckie przedstawiają wycinek wiedzy o ówczesnym świecie. Na tej podstawie wysunięto wnioski, że ich twórca był uczonym erudytą¹¹¹. Obecnie wiadomo, że kształcił się w warsztacie malarskim swojego ojca Christiana Sidaw¹¹² i pochodził z Mitawy na Łotwie (ob. Jełgawa, łot. Jelgava). Jego nazwisko nie figuruje w księgach cechowych, zatem swoje prace wykonywał prawdopodobnie będąc zaproszony do miasta. Sam Ulrich również stamtąd pochodził był synem naddwornego krawca w Mitawie¹¹³. Mógł zatem zaprosić swego młodszego kurlandzkiego ziomka jako *virtuoza malującego przednie obrazy*, o czym świadczy poziom wykonania polichromii w kamienicy przy ul. Szerokiej 16.

Podsumowanie

Polichromie stropów toruńskich datowane na lata 1700–1800 są silnie zróżnicowane zarówno pod względem stylistycznym, jak i artystycznym, co świadczy o działalności wielu warsztatów malarskich. Poza stropami sygnowanymi (ul. Szeroka 16) lub przypisywanymi twórcy na podstawie źródeł archiwalnych (Ratusz Staromiejski), na podstawie zachowanych dekoracji nie jesteśmy w stanie przyporządkować ich do określonych warsztatów. Trudno też wskazać, skąd toruńscy artyści posiadali wzorce ornamentalne, którymi posługiwali się do wy-

¹⁰⁹ TAMŻE.

¹¹⁰ TAMŻE, s. 194.

¹¹¹ KALINOWSKA 1995, s. 69.

¹¹² Sidaw (Sydau, Sydow) Christian, malarz, ur. 16 VIII 1682 w Mitawie, tam notowany do 1758 r. Autoportret w Muzeum w Mitawie, za: THB 1936, s. 589.

¹¹³ MOSINGIEWICZ / OKOŃ 2010, s. 32. Zob. także przyp. 6.

konania prezentowanych w artykule dekoracji. Są to wzorce z licznych ośrodków grafiki europejskiej, nieco zapóźnione w pierwszej połowie XVIII wieku, lecz od 1750 roku już jak najbardziej aktualne.

Na ukształtowanie tradycji toruńskiego malarstwa duży wpływ miały głównie warsztaty Antoniego Möllera oraz pobyt w mieście wybitnego królewskiego malarza wywodzącego się z Wrocławia – Bartłomieja Strobla. Zdaniem Jacka Tylickiego, późniejsi mistrzowie nie wytworzyli wybijającego się artystycznie środowiska, sięgając raczej do twórczości bardziej odosobnionych, lecz popularnych w XVII wieku w środowisku toruńskim malarzy miejscowych¹¹⁴. Może świadczyć o tym chociażby fakt, że do realizacji sztuk towarzyskich służyły przestarzałe sztychy Hendricka Goltziusa (1586) czy ryciny Jana Müllera (1593). Natomiast wraz z pojawieniem się Christiana Christopha Marquardta sięgano po studia z popularnego holenderskiego wydania traktatu Gerarda de Lairese, wydanego w Amsterdamie po raz pierwszy w roku 1701¹¹⁵. Na powiązania wzorców graficznych stosowanych w toruńskich sztukach towarzyskich z dziełami gdańskimi wskazali Anna Mosingiewicz i Emanuel Okoń¹¹⁶. Korzystano w nich z analogicznych wzorów graficznych dostępnych w ówczesnych wydaniach książkowych lub albumowych (Gerard de Lairese, Jan de Bisschop, François Perrier), bądź za pośrednictwem pojedynczych odbitek graficznych autorstwa najlepszych miedziorytników holenderskich (Hendrick Goltzius, Johannes Glauber, Jacob Matham, Jan Müller, Cornelis van Dalen), włoskich (Cherubin Alberti), francuskich (Gilles Rousselet) czy gdańskich (Jeremias Falck)¹¹⁷. Autorzy wskazują także na ważną rolę, jaką odgrywały oficyny wydawnicze działające w obu wielkich miastach Prus Królewskich, m.in. gdańska oficyna Andrzeja Hünefelda – wydawcy *Biblii gdańskiej* z ilustracjami grafików niderlandzkich (Duysend, van Dalen), będącej w powszechnym obiegu czytelnictwem i stanowiącej w XVIII w. źródło wzorów ikonograficznych oraz kompozycyjnych dla malarzy pomorskich¹¹⁸, a także na rolę jarmarków stwarzających okazję do zakupu oraz sprzedaży dzieł sztuki, jak np. jarmark św. Dominika w Gdańsku odwiedzany przez zagranicznych sztycharzy¹¹⁹. Tą drogą mogły dostawać się do Gdańska

¹¹⁴ TYLICKI 2012, s. 277.

¹¹⁵ Zygmunt WAŻBIŃSKI, *Modele akademickie w procesie dydaktycznym malarzy i rzeźbiarzy toruńskich w XVIII i na początku XIX w.*, [w:] *Sztuka Torunia i Ziemi Chełmińskiej 1233–1815. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej dla uczczenia jubileuszu 750-lecia Torunia w dniach 18–21 IV 1983 roku*, red. Józef POKLEWSKI („Tekna Komisji Historii Sztuki TNT”, 7), Warszawa–Poznań 1986, s. 199. Chodzi zapewne o *Grondlegginge der teekenkonst (Podstawy rysunku)* wydane właśnie w tym roku. *Het grootschilderboeck (Wielka księga malarstwa)* po raz pierwszy ukazała się dopiero w r. 1707.

¹¹⁶ MOSINGIEWICZ / OKOŃ 2010, s. 43–61.

¹¹⁷ TAMŻE, s. 60.

¹¹⁸ TAMŻE, s. 49–50.

¹¹⁹ TAMŻE, s. 60.

grafiki z Augsburga czy Norymbergi¹²⁰, a także innych znaczących ośrodków europejskich.

Pewną rolę w pozyskiwaniu wzorców artystycznych mógł odegrać w Toruniu Andrzej Christian Dittmann (1710–1761) – pastor, uczoney i sztycharz amator, który był również m.in. kolekcjonerem grafiki. Jego albumy cieszyły się wówczas dużą popularnością. Dzięki nim zapisał się w historii jako popularny ilustrator, sztycharz i miedziorytnik. Skrócone tytuły dzieł wydanych po niemiecku to: „Miedzioryty objaśniające Biblię...” (Gdańsk 1756), „Zarysy Ziemi Obiecanej na ośmiu kolorowanych mapach...” (Toruń 1765) oraz „Dodatek do miedziorytów objaśniających Biblię...” (Gdańsk 1767). Nie wszystkie prace Dittmanna miały charakter oryginalny. Korzystał on między innymi z dzieła hollenderskiego anatoma Jana Swammerdama (1637–1680) i jego bogato ilustrowanej *Biblia naturae* (wydanie z 1739 r.), ale także z albumów specjalistycznych poświęconych ptakom, rybom, płazom. Prace Dittmanna pozostają w kręgu ornamentyki barokowej z pierwszej połowy XVIII wieku i nie ustępują ilustracjom zamieszczanym w innych wydawnictwach¹²¹.

Spoglądając na repertuar form oraz wzorców graficznych wykorzystywanych w polichromiach toruńskich stropów w XVIII stuleciu, uderza jego różnorodność i bogactwo. Dla większości odnaleziono pierwowzory lub analogie w europejskim wzornictwie – od Nadrenii, poprzez Norymbergę i Augsburg, Wiedeń, Paryż, aż po Anglię. Widoczna jest także ewolucja stosowanych ornamentów, początkowo nieco zapóźnionych w stosunku do sztuki europejskiej, po jak największą aktualność od około połowy XVIII wieku.

Klaudia Rajmann

Faculty of Fine Arts, NCU Toruń

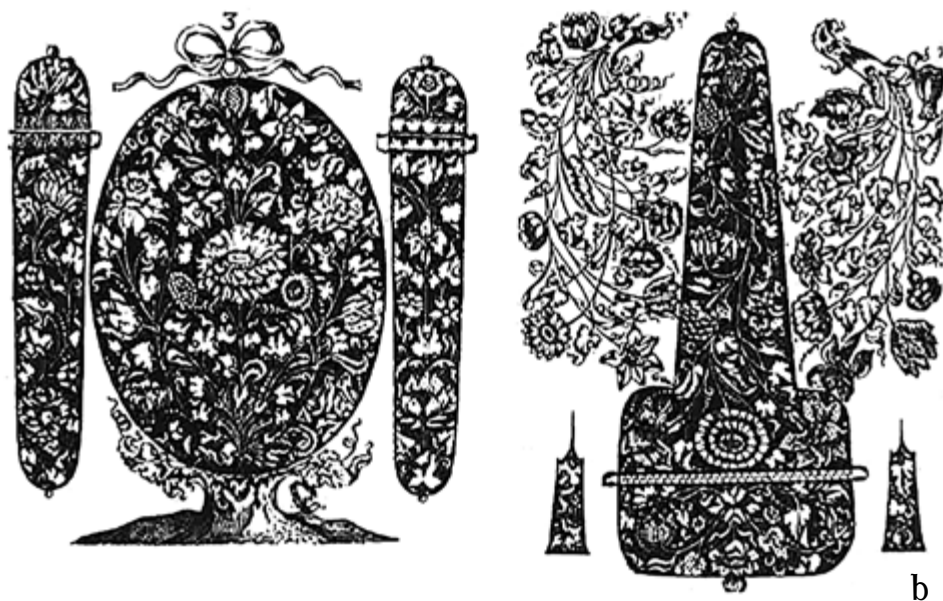
Typology of the decoration of eighteenth-century polychrome ceilings in burghers' houses in Toruń

While Toruń eighteenth-century church and portrait painting has been recognized or at least well described, and realizations outside Toruń show the range of influence of the Toruń workshops, the secular decorative painting remains predominantly anon-

¹²⁰ Mateusz Deisch, grafik pochodzący z Augsburga, przed osiedleniem się w Gdańsku odwiedzał miasto podczas jarmarku dominikańskiego, podobnie jak inne targi, oferując „augsburskie i norymberskie towary”, wśród których były m.in. mapy i sztychy, zob. TAMŻE.

¹²¹ Stanisław SALMONOWICZ, *Andrzej Christian Dittmann (1710–1767), pastor, uczoney, sztycharz amator*, [w:] ARTYŚCI 1985, s. 110–114.

ymous. The paper aims to present a group of preserved painted ceilings in the Toruń Old Town. Compiling the list in terms of the style of nearly 30 ceiling decorations, located at around 25 addresses of Toruń town houses, allowed to distinguish the five main compositional types. These decorations, dated in existing studies and documentations of conservation works to the 18th century, were also analysed in terms of the employed ornamentation, composition and painting methods. For most of them, prototypes or analogies in European pattern books have been found – from France, through England, Augsburg, Nuremberg, to Vienna. Among graphic sources that have been identified, there are engravings of Johannes Tünkel from 1661, or graphics by Paul Decker and Johan Conrad Reiff (ca. 1710). After 1750 ceilings with a Rocaille ornament have appeared, similar to those of Franz Xavier Habermann (ca. 1755). That allows to verify the dating of particular decorations. Research of the painters' ateliers active in the city in 18th century, as potential main authors of the polychromes of the Toruń ceilings, were also conducted. A list of painter's ateliers has been compiled. Approximate dates of activities of Toruń masters in the years 1700–1800 were marked on the timeline, which illustrates how these workshops coexisted and shared the common market. In the summary, an attempt was made to answer the question from where Toruń painters could get patterns for their decorations.

II. 1. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ I: swobodnie rozrzucone kwiaty, owoce i ptaki na niebieskim tle, a) kamienica przy ul. Małe Garbary 7, parter, trakt tylny. Fot. K. Rajmann, b) grafiki Johanna Hania (1630–1650). Fot. wg: BERLINER / EGGER 1981, Bd. 2, tabl. 939 i 939

II. 2. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ I, a) kamienica przy ul. Łaziennej 24, parter, trakt tylny. Fot. K. Rajmann, b) ten sam strop, detal. Fot. K. Rajmann, c) grafika Johannes Tünkela (1661). Fot. wg: BERLINER / EGGER 1981, Bd. 2, tabl. 1034

II. 3. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ II, „eklektyczny”: swobodnie rozrzucone kwiaty, na przemian z ornamentem akantowym i elementami wstęgowo-cęgowymi, a) kamienica przy ul. Mostowej 40, parter, trakt przedni. Fot. A. Bystron-Kwiatkowska, b) grafika Philippe’a Milota (1650–60). Fot. wg: BERLINER / EGGER 1981, Bd. 2, tabl. 1092

II. 4. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ II, a) kamienica przy ul. Królowej Jadwigi 8, parter, trakt przedni. Fot. K. Rajmann, b) grafika Franza Leopolda Schmittnera (ok. 1730). Fot. wg: BERLINER /EGGER 1981, Bd. 2, tabl. 1246 (fragment)

II. 5. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ III: barokowy, mięsisty akant, a) kamienica przy ul. Łaziennej 22, parter, korytarz w trakcie tylnym. Fot. K. Rajmann, b) grafika Pierre'a Germaina II (1751). Fot. wg: BERLINER / EGGER 1981, Bd. 2, tabl. nr 1310

II. 6. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ IV: ornament wstęgowo-cęgowy z elementami roślinnymi naśladowującymi wić akantu, podtyp IV.1, z wplecionymi kwiatkami, główkami dziecięcymi, kwiatkami regencyjnymi, a) kamienica przy ul. Chełmińskiej 28, III piętro (poddasze), Fot. wg: www.turystyka.torun.pl (dostęp: 26 VIII 2018), b) grafika Jeana Berraina (ok. 1690). Fot. wg: BERLINER / EGER 1981, Bd. 2, tabl. 1137 (fragment)

a

b

II. 7. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ IV: ornament wstęgowo-cęgowy z elementami roślinnymi naśladującymi wić akantu, podtyp IV.1, a) kamienica przy ul. Kopernika 15, parter, trakt tylny. Fot. K. Rajmann, b) grafika Paula Deckera i Johanna Conrada Reiffa (ok. 1710). Fot. wg: BERLINER / EGGER 1981, Bd. 2, tabl. 1213 (fragment)

II. 8. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ IV: ornament wstęgowo-cęgowy z elementami roślinnymi naśladującymi wić akantu, podtyp IV.1, a) Ratusz Staromiejski, *Sala Mieszczarska*. Fot. K. Rajmann, b) Ratusz Staromiejski, przedsionek do *Sali Rady*. Fot. K. Rajmann, c) fragment grafiki Paula Deckera i Johanna Conrada Reiffa (ok. 1710). Źródło: https://media.vam.ac.uk/media/thira/collection_images/2012FG/2012FG6438_jpg_1.jpg (dostęp: 26 VIII 2018), d) rys. Jerzego Fryderyka Steinera. Ryc. wg ALBUM STEINERA 1998, s. 95

c

d

a

b

c

II. 9. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ IV: ornament wstęgowo-cęgowy z elementami roślinnymi naśladowującymi wić akantu, podtyp IV.2 z programem ikonograficznym, a) i b) kamienica przy ul. Szerokiej 16, I piętro, trakt przedni, fragmenty stropu. Fot. K. Rajmann, c) grafika Johanna Conrada Reiffa (1705–1715). Źródło: https://media.vam.ac.uk/media/thira/collection_images/2011FC/2011FC8095_jpg_ds.jpg (dostęp: 26 VIII 2018)

II. 10. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ V: ornament rocaille'owy, podtyp V.1, swobodny, rozmalowany i mięsisty, a) kamienica przy Rynku Nowomiejskim 3, parter, trakt tylny. Fot. K. Rajmann, b) grafika Franza Xavera Habermanna (ok. 1755). Fot. wg: BERLINER / EGGER 1981, Bd. 2, tabl. nr 1416

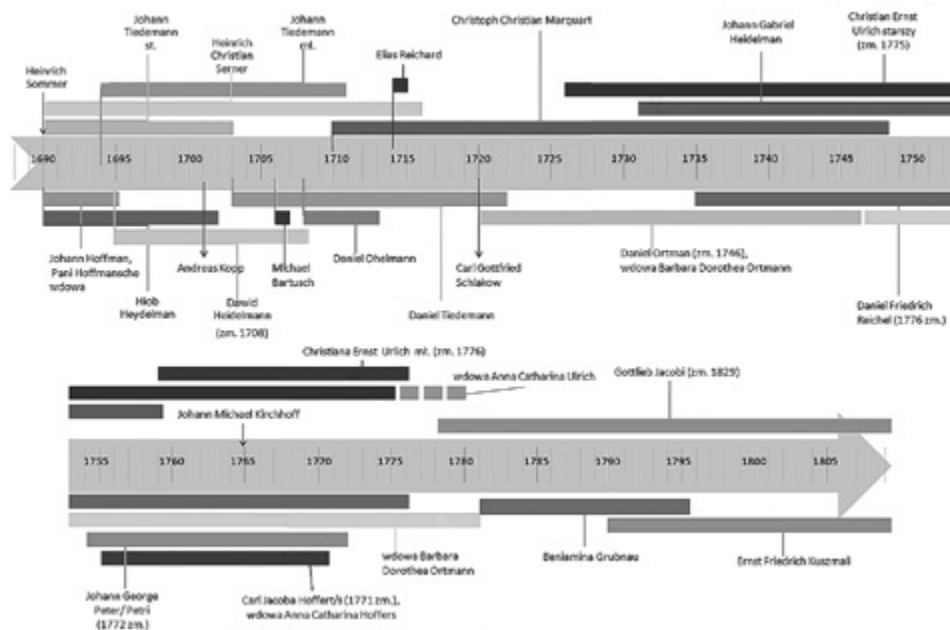

a

b

II. 11. TYPOLOGIA DEKORACJI TORUŃSKICH STROPÓW, typ V: ornament rocaillie'owy, podtyp V.2, cienkie rocaillie'owe układy i kartusze, a) kamienica przy ul. Świętego Ducha 11, parter, trakt przedni – strop obecnie zastłonięty. Fot. wg: BLISKOWSKI 1974, nr inwent.: 9060, b) grafika Edwarda Crace'a (1747). Źródło: <https://collection.cooperhewitt.org/objects/18609885/> (dostęp: 26 VIII 2018)

II. 12. Działalność toruńskich warsztatów malarskich w XVIII wieku w Toruniu na osi czasu. Oprac. K. Rajmann